

نقش شایستگی‌های مادر موحد در توسعه اخلاق و ارتباطات اجتماعی با تأکید بر سیره حضرت زهرا سلام الله علیها

فرزانه طالقانی^۱

سیده صفیه هاشمی^۲

چکیده

در جوامع امروزی با پیشرفت فناوری و افزایش فشارهای اجتماعی، روابط خانوادگی و انتقال ارزش‌های اخلاقی به نسل جدید دچار چالش شده است و برای رفع این چالش نباید از شایستگی‌های مادران در شکل دادن به ارزش‌های اخلاقی و روابط اجتماعی صحیح به عنوان اولین و تأثیرگذارترین معلمان در زندگی افراد غافل شد. از این رو مطالعه روش‌های زندگی مادران توحید باور و نمونه مانند حضرت زهرا (س) و بررسی دقیق ارزش‌ها و تعالیمی که آنها به ما می‌آموزند می‌تواند در تقویت ارزش‌های اخلاقی و بهبود روابط اجتماعی بسیار مؤثر باشد. در این مقاله سعی شده به بررسی نقش شایستگی مادران در توسعه اخلاقیات و ارتباطات صحیح اجتماعی با تأکید بر سیره حضرت زهرا (س) به عنوان الگویی برجسته برای مادران توحید مدار پرداخته شود.

روش پژوهش مطالعه کتابخانه‌ای و تحلیل محتوایی منابع اسلامی و تاریخی است. نتایج به دست آمده نشان می‌دهد. در بینش اسلامی، توسعه زیربنایی اخلاق در جوامع انسانی تنها در سایه باور توحیدی شکل می‌گیرد و مادران نیز از این مسئله مستثنی نیستند. مادر توحید محور، خدای یگانه را تنها خالق هستی دانسته و اطاعت او را در

رأس همه امور خود قرار می‌دهد؛ از این رو، روابط اجتماعی وی تنها در راستای رضایت و بندگی خدای متعال تعریف می‌شود. با نگاهی به سیره حضرت زهرا (س) مشخص گردید؛ که توحید باوری به مادران این امکان را می‌دهد که با تمسک به آیات، روایات و سیره عملی معصومین (ع)، می‌توانند بهترین اخلاق و رفتار را در جامعه ارائه دهند، تا الگوی مناسب برای فرزندان خود باشند و همچنین با تقویت اعتقادات دینی از سنین کودکی، توحید باوری را در کودکان نهادینه کنند و در توسعه اخلاقیات و ارتباطات صحیح اجتماعی تأثیر گذار باشند.

واژگان کلیدی: نقش مادری، نگرش توحیدی، حضرت زهرا (س)، اخلاق،

روابط اجتماعی.

طرح مسأله

در جوامع اسلامی، مادران موحد به عنوان نخستین و مهم‌ترین الگوهای تربیتی، نقشی محوری در پرورش نسل‌های آینده دارند. نگارندگان در این پژوهش، چگونگی تأثیر شایستگی‌های مادران موحد بر توسعه اخلاق و ارتباطات اجتماعی فرزندان را با تأکید بر سیره حضرت زهرا (س) بررسی می‌کنند.

فاصله گرفتن مادران از نگرش توحیدی، آرامش روانی فرد و جامعه را مختل می‌کند و احساس عدم امنیت و اضطراب را در پی دارد. توجه به لذت‌اند فردی توسط زنان، موجب پیروی آنها از هوای نفس و روی آوردن به انواع فساد، بی‌بندوباری، تجمل‌پرستی و از خودبیگانگی می‌شود که در نهایت اسباب سقوط جامعه را فراهم می‌آورد.

تفاوت‌های فرهنگی و ارزشی میان نسل‌ها می‌تواند درک مشترک از مفاهیم اخلاقی و ارتباطات اجتماعی را دشوار سازد. افزون بر این، تأثیرات فرهنگی و رسانه‌ای خارجی می‌تواند با ارزش‌های دینی و فرهنگی جامعه مسلمان در تضاد باشد و موجب فاصله گرفتن برخی مادران از ارزش‌ها باشد و ضرورت بازگشت به این ارزش

ها را دو چندان کند.

ضمن اینکه توقعات فزاینده فرزندان در دوران معاصر و تحولات شتابان اجتماعی و فرهنگی می‌تواند چالش‌های جدیدی را برای تربیت دینی و اخلاقی فرزندان ایجاد کند. این چالش‌ها نیازمند توجه ویژه و اقدامات مؤثر از سوی خانواده‌ها، مؤسسات آموزشی و نهادهای فرهنگی هستند تا بتوانند در راستای تقویت نقش مادران موحد و توسعه اخلاق و ارتباطات اجتماعی فرزندان گام‌های مثبتی بردارند.

حضرت فاطمه (س) به عنوان الگوی عملی مادر موحد، در فعالیتهای اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی نیز حضور داشتند و سیره ایشان موجب ایجاد تحول و کرامت برای مادران و ارتقای جایگاه فردی و اجتماعی آنان در جامعه می‌شود.

ضرورت بحث: همان گونه که معنویات و اعتقادات دینی در گسترش اخلاق اجتماعی نقش دارند، بی‌دینی و بی‌اعتقادی نیز روابط اجتماعی میان انسان‌ها را مختل می‌کنند. بحران امروز جوامع، کمبود و حتی عدم وجود اخلاقیات است. می‌توان گفت ریشه عمده مسائل سیاسی، اقتصادی و مانند آن نیز مسائل اخلاقی و معنوی است. در جامعه امروز ما نیز رعایت موازین اخلاقی رنگ باخته و هجدهای فرهنگی و تبلیغات بیگانه، فساد و بی‌بندوباری را در سطح جامعه گسترش داده است. در جامعه‌ای که توحید، زیربنای اخلاق آن نباشد، قطعاً مبنای انسان‌ها برای رعایت اخلاق، منافع فردی خواهد بود و اگر انسان‌ها اخلاق را رعایت کنند، با انگیزه و غرض دنیوی و برای آسایش خود و کسب شهرت خواهد بود.

در چنین جامعه‌ای افراد به بهانه شعار آزادی و احترام به حقوق فردی، با بی‌تفاوتی از کنار بی‌اخلاقی‌ها عبور می‌کنند. اینجاست که امر به معروف و نهی از منکر که از اصول مهم برای اصلاح روابط و اخلاق اجتماعی است، رنگ باخته و جامعه از سبک زندگی دینی فاصله می‌گیرد. اسلام دارای کامل‌ترین اصول در احترام به حقوق فردی انسان‌هاست. از نگاه اسلام هیچ کس جایز نیست به حریم خصوصی افراد سرک

بکشد: «ولا تجسسوا» (حجرات، ۱۲) یا اگر عیبی از کسی دید آن را آشکار کند و آبروی انسانی را بریزد. حتی خود فرد نیز اگر در حریم خصوصی خود مرتکب فحشا شود، حق ندارد آن را آشکار نماید. ولی وقتی پای جامعه به میان می‌آید، از آنجا که بی‌اخلاقی‌ها روی همه افراد جامعه تأثیر می‌گذارند، این وظیفه فرد انسان‌هاست که در رفع آن و محو آثارش از جامعه بکوشند.

آنچه در این پژوهش مد نظر نگارندگان است بررسی وظایف مادر موحد در عرصه اجتماع و آداب ارتباطات و اخلاق اجتماعی است که بانوی موحد با ایجاد ارتباطات انسانی صحیح و رعایت اصول اخلاق اجتماعی آن را محقق می‌نماید.

پرسش‌های این تحقیق عبارتند از:

چگونه می‌توان از سیره حضرت زهرا (س) به عنوان الگویی برای تربیت مادر موحد و شایسته استفاده کرد؟

شایستگی‌های مادران موحد چگونه بر توسعه اخلاق اجتماعی فرزندان تأثیر می‌گذارد؟

شایستگی‌های مادران موحد چه تأثیری بر توسعه ارتباطات اجتماعی فرزندان دارد؟

چهارچوب نظری

این تحقیق از روش کتابخانه‌ای و تحلیل محتوایی برای بررسی منابع اسلامی و تاریخی استفاده می‌کند تا به درکی عمیق‌تر از نقش مادران موحد در تربیت فرزندان دست یابد.

این روش بر پایه جمع‌آوری، تحلیل و تفسیر اسناد و مدارک موجود، از جمله متون دینی، تاریخی و فقهی استوار است. در این روش، محقق با استفاده از منابع اولیه مانند قرآن کریم، احادیث، سیره معصومین (ع) و منابع دست دوم مانند تفاسیر، کتب فقهی و تاریخی، به دنبال درک و تبیین مفاهیم، اصول و شیوه‌های تربیتی در اسلام است.

از این رو محقق ابتدا به شناسایی و دسته‌بندی اسناد مرتبط با موضوع تحقیق می‌پردازد و سپس با استفاده از تکنیک‌های تحلیل محتوا، به بررسی دقیق متون پرداخته و معانی، مفاهیم و دلالت‌های موجود در آنها را استخراج می‌کند. این فرآیند به محقق امکان می‌دهد تا به تفسیری عمیق‌تر از متون دست یابد و ارتباط میان مفاهیم مختلف را کشف کند.

کتاب *نقش مادر در تربیت فرزندان* محمد احسانی: این کتاب به تأثیر مادر در تربیت فرزندان و اهمیت ویژه‌ای که اسلام بر این نقش قائل است، می‌پردازد.

مقاله «نقش مادران در تربیت دینی فرزندان» نوشته رضوان حقیقی که نویسنده در آن جایگاه و نقش مادر در تربیت دینی فرزندان را بررسی می‌کند و دیدگاه اسلام را در این زمینه تبیین می‌کند.

مقاله «نقش مادر در تربیت صحیح دینی و معنوی فرزند» نوشته زینب برجی نژاد که نویسنده در آن اهمیت نقش مادر در تربیت دینی و معنوی فرزندان را بررسی نموده و بر اهمیت تقوا و پرهیز از گناه در تربیت تأکید می‌کند.

پایان‌نامه «بررسی نقش مادر در تربیت دینی فرزند از دیدگاه قرآن و روایات» نوشته خانم روحیه بهمینی. نویسنده این پایان‌نامه به نقش مادر در دوره‌های مختلف تربیتی فرزند، از دوره پیش از بارداری تا دوران شیردهی و پس از آن می‌پردازد.

کتاب *عطیه الهی: بررسی شیوه تربیتی فرزندان در قرآن و حدیث* نوشته فاطمه سادات آقامیری که به آشناسازی مسیر تربیت دینی فرزندان بر اساس قرآن و سنت می‌پردازد و راهنمایی برای خانواده‌هاست.

۱. ابعاد زندگی حضرت زهرا (س) در توسعه اخلاق و روابط اجتماعی

حضرت فاطمه زهرا (س) در تاریخ اسلام به عنوان الگویی برجسته برای مادر موحد و شایسته شناخته می‌شوند. ایشان نه تنها در جایگاه دختر پیامبر اسلام (ص) و همسر امام علی (ع)، بلکه به عنوان مادری که فرزندان را چون امام حسن و امام حسین (ع) را تربیت

کرده‌اند، نقشی مهم در توسعه اخلاق و روابط اجتماعی داشته‌اند.

حضرت زهرا (س) به‌عنوان نمونه‌ای از پاکدامنی و حفظ حریم خانواده شناخته می‌شوند. ایشان با رعایت حجاب و عفاف، الگویی برای زنان مسلمان در حفظ کرامت و شخصیت زن در جامعه اسلامی می‌باشند، ضمن اینکه در تربیت فرزندان خود براساس اخلاق اسلامی و تقویت معنویت، توجهی ویژه داشته‌اند. ایشان با تأکید بر اهمیت دعا، عبادت و معرفت الهی، فرزندان را پرورش دادند که در تاریخ اسلام نقش‌های کلیدی بازی کردند.

حضرت زهرا (س) در مسائل اجتماعی و سیاسی زمان خود فعال بودند و با شجاعت برابر ظلم ایستادند. ایشان با خطبه‌های خود، به ویژه خطبه فدکیه، نمونه‌ای از مبارزه با ظلم و دفاع از حقوق مظلوم را به نمایش گذاشتند. همچنین با رفتار و سیره خود، الگویی برای زنان مسلمان در نحوه برخورد با همسر، فرزندان و دیگر اعضای جامعه بوده‌اند. ایشان در روابط خود براساس مهربانی، صبر و حکمت عمل کرده‌اند.

نگاهی به زندگی پربار حضرت زهرا (س)، نشانگر حضور مؤثر ایشان در عرصه‌های مهم اجتماع بوده و گویای این مطلب است که نگرش زیبا و توحیدی ایشان چه تأثیر عمیقی در بارور شدن روح اخلاق در جامعه داشته است و چگونه راه را برای حضور بانوان در جامعه روشن ساخته‌اند. در حقیقت فاطمه زهرا (س) به‌عنوان نمونه عینی و تجسم اخلاق توحیدی، روشنگر راه تمام زنان و مردان آزاده جهان هستند. در زندگی فاطمه زهرا (س) می‌خوانیم که زنان برای حل اختلافات خود و پرسش از مسائل دینی به ایشان مراجعه می‌کردند. ایشان در عرصه‌های گوناگون سیاسی و اجتماعی حضور داشتند که مبین ضرورت حضور بانوان در جامعه و اثرگذاری در تمام عرصه‌ها می‌باشد؛ چنان‌که حتی مردان نیز توسط همسران‌شان جویای مسائل خود از ایشان شده و به این بانوی بزرگوار تأسی می‌جستند. در روایتی آن حضرت خطاب به مسلمانان می‌فرمایند: «اگر به آنچه شما را به آن فرمان

می‌دهیم، عمل کنید و از آنچه برحذر داریم دوری کنید، از شیعیان مایید و گرنه هرگز» (مجلسی، ۱۴۰۴ق، ج ۶۸، ص ۱۵۵)

در روایت دیگری از ایشان آمده است: «نحن وسیلته فی خلقه، و نحن خاصته و محل قدسه، و نحن حجتہ فی غیبه، و نحن ورثه الانبیاء.» (ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، ج ۱۶، ص ۲۱۱)؛ «ما اهل بیت پیامبر، وسیله ارتباط خداوند با خلق او هستیم، ما برگزیدگان پاک و مقدس پروردگار می‌باشیم، ما حجت و راهنما خواهیم بود و وارثان پیامبران الهی هستیم.»

در همین باب مقام معظم رهبری نیز می‌فرمایند:

«اسلام می‌خواهد رشد فکری و علمی و اجتماعی و سیاسی و بالاتر از همه فضیلتی و معنوی زنان، به حد اعلیٰ برسد و وجودشان برای جامعه و خانواده بشری به‌عنوان یک عضو، حد اعلای فایده و ثمره را داشته باشد» (مقام معظم رهبری، ۱۳۶۸/۱۰/۲۶)

افزون بر این در جامعه امروز نیاز به حضور زنان در عرصه‌های مختلف کاملاً محسوس است. برای مثال زنان ما باید بتوانند بدون هیچ مشکلی به پزشک زن مراجعه کنند. در نهادهای مختلف مانند نیروی انتظامی، مراکز آموزشی، خدمات درمانی، فروشگاه‌ها و بسیاری از مراکز اجتماعی دیگر نیز حضور زنان لازم و ضروری به نظر می‌رسد. چنان که این موضوع در بیانات بنیان‌گذار کبیر انقلاب اسلامی نیز به شیوه‌های گوناگون مورد تأکید واقع شده است: «زن‌ها، امروز باید همان طوری که مردها در مسائل واردند، آنها در مسائل وارد باشند و تعلیم و تعلم صحیح داشته باشند و دخالت صحیح در امور بکنند.» (امام خمینی (ره)، ۱۳۵۹، ج ۱۴، ص ۱۹۶)

خانواده، هسته مرکزی و نقطه ثقل اجتماع به‌شمار می‌آید و مادران به‌عنوان پایه‌گذاران اصول اخلاقی در جوامع از طریق تربیت فرزندان صالح و شایسته، نقشی بس خطیر و عظیم‌تر از مردان به دوش می‌کشند. به فرموده امام خمینی (ره):

«نقش زن در جامعه، بالاتر از نقش مرد است. برای این که بانوان افزون بر این

که خودشان یک قشر فعال در همه ابعاد هستند، قشرهای فعال را در دامن خودشان تربیت می‌کنند. خدمت مادر به جامعه از خدمت معلم بالاتر است، و از خدمت همه کس بالاتر است. و این امری است که انبیا می‌خواستند. می‌خواستند که بانوان قشری باشند که آنها تربیت کنند جامعه را، و شیر زنان و شیر مردانی به جامعه تقدیم کنند.» (امام خمینی (ره)، ۱۳۵۹، ج ۱۴، ص ۱۹۷)

از طرفی به نظر می‌رسد که حضور بانوان در جامعه، امری اجتناب‌ناپذیر است. در فرهنگ دینی و تعالیم اسلامی از مادران خواسته نشده که به بهانه خداترسی از خلق خدا فاصله بگیرند، بلکه هر که ترسش از خدا بیشتر باشد، وظیفه اش برابر جامعه سنگین تر است. (جوادی آملی، ۱۳۹۰، ص ۲۳۸) همچنین زنان مسلمان از حیث داشتن الگویی بس بلندپایه و با عظمت مانند حضرت زهرا (س) در عالم بشریت به خود می‌بالند که نه تنها برای زنان بلکه برای هر انسان آزاده‌ای که در پی حقیقت دین باشد، چونان خورشیدی تابناک می‌درخشند.

البته حضور زنان در اجتماع، آداب خاص خود را می‌طلبد که هر چند در مورد آن بسیار بحث شده است، ولی به نظر می‌رسد مهمترین اصل در این مقوله توجه به همین آداب باشد که رعایت آنها از سوی بانوان لازم و ضروری است. مهم‌ترین این آداب، حفظ حیا و حجاب و رعایت حریم‌ها در ارتباطات است تا خدشه‌ای به نظام اجتماع وارد نشود.

۲. رسالت مادر موحد و شایستگی او در توسعه اخلاق اجتماعی

لازمه حیات اجتماعی سالم، رعایت اصول اخلاقی از جمله توجه به حقوق افراد، خوش‌رویی و خوش‌خویی و مهربانی در برخورد با انسان‌هاست که در تعالیم اسلامی بسیار تأکید شده است. اگر مادران در روابط اجتماعی خود اخلاق را رعایت کرده، مهربانی و نرم‌خویی را در وجود خود نهادینه کنند، موجب تعادل روانی اجتماع شده و جامعه را به سوی رشد و سعادت پیش می‌برند. بر عکس اگر مادران جامعه‌ای دچار

آلودگی های فکری و اخلاقی شوند، مسیر شکوفایی جامعه بسته خواهد شد.

جایگاه زن در آرامش روانی-اجتماع توسط انتقال مفاهیم اخلاقی به فرزندان و تأمین آرامش همسر و خانواده، جایگاهی بس عظیم و مسئولیت آور است. به فرموده امام خمینی (ره): «وظیفه زن ها انسان سازی است. اگر زن های انسان ساز از ملت ها گرفته شود، ملت ها شکست خواهند خورد و منحل خواهند شد.» (امام خمینی (ره)، ۱۳۵۷، ج ۶، ص ۲۹۹)

زنانی که شخصیت وجودی آنان کاملاً شکل گرفته و از استحکام پایه های اعتقادی، اخلاقی و عملی برخوردارند می توانند با اثرگذاری روی همسران و فرزندان، خویشاوندان و تمامی افرادی که به گونه ای با آنها در ارتباط هستند، تأثیرات فراوانی در شکوفایی حیات اجتماعی و تکامل روابط انسانی بر جای گذارند.

در جامعه امروز، بسیاری از بانوان از معنویت و فضیلت های دینی فاصله گرفته اند و به سوی مظاهر فرهنگ غرب کشیده شده اند. این مسئله، تمام اقشار اجتماع را که پایه های سازندگی در جامعه هستند به نوعی درگیر کرده است. در جامعه ای که عفاف و حجاب، نشانه بی فرهنگی و تحجر شمرده می شود و بانوان موحد کمابیش از سوی جامعه تحت فشارهای روانی قرار گرفته اند، رسالت اجتماعی بانوی مؤمن و مسلمان اقتضا می کند در محافل مختلف از جمله دانشگاه ها، جوامع کاری، فضاهای مجازی و غیره با اخلاق زیبا و منش نیکوی خود جلوه گر زیبایی های دین باشند.

این همان امر به معروف و نهی از منکر عملی ست که از اصول ارتقاء و پایه پیشرفت و پویایی جامعه، محسوب می شود و دین اسلام، عمل به این اصل را مایه سعادت و کمال و برتری جامعه می داند: «كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ». (جوادی آملی، ۱۳۹۰، ص ۳۷۸)

مادری با نگرش توحیدی که تنها خدا را می پرستد و خدا را در رأس همه امور خود قرار داده است، در ارتباطات اجتماعی خود دارای زیباترین اخلاق می باشد و این

احساس در تمامی شئون زندگی متجلی می‌شود. این احساسی است که شخص بی‌دین هرگز نمی‌تواند تجربه کند:

زنی که فاقد هرگونه ایمانی است، یا به صورت موجودی غرق در خودخواهی در می‌آید که هیچ وقت از لاک منافع فردی خارج نمی‌شود و یا به صورت موجودی مردد و سرگردان که تکلیف خویش را در زندگی و در مسائل اخلاقی و اجتماعی نمی‌داند. (مطهری، ۱۳۷۵، ج ۱، ص ۳۳)

حضرت فاطمه (س)، به‌عنوان الگوی عملی مادر موحد، در فعالیت‌های اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی نیز حضور داشتند و موجب ایجاد تحول و کرامت برای زنان و ارتقای جایگاه فردی و اجتماعی زنان جامعه آن روز شدند. در این بخش به رسالت‌های عمده مادران موحد در جامعه پرداخته می‌شود.

۳. رسالت مادران مسلمان در توسعه فرهنگی

مادران موحد با گام برداشتن به‌سوی معنویت و تقویت بیش‌توحیدی و پیروی از دستورات اخلاقی دین مبین اسلام می‌توانند به مبارزه با تهاجمات فرهنگی برخاسته و با برخورداری از سیرت نیکو و شایستگی‌های فکری و اخلاقی خود، حیات اخلاقی جامعه را بهبود بخشیده و باعث وحدت اجتماع و رشد و شکوفایی آحاد مردم شوند.

رعایت حقوق افراد، دارا بودن محاسن اخلاق، دقت در منش‌ها و آداب، توجه به انسجام و اتحاد و اهتمام به کمال و سعادت در حیات و اجتناب از هرگونه اختلاف و نفاق، از جمله مسائلی‌اند که اسلام برای زندگی از مسلمانان خواسته و بر آن تأکید می‌کند. (جوادی آملی، ۱۳۹۰، ص ۲۳۸)

فرهنگ‌سازی در راستای رعایت عفاف و حجاب از مهم‌ترین وظایف مادران متعهد برای ارتقای فضایل اخلاقی می‌باشد. مادر موحد در ارتباطات خود به اصول و قواعدی پایبند است که شخصی با نگاه غیردینی نیازی به رعایت این اصول در خود احساس نمی‌کند. مادری با نگرش توحیدی از آنجا که به سعادت تک‌تک اعضای

جامعه اهمیت می‌دهد، حاضراست به خاطر نفع جمعی از منافع خودش صرف نظر کند، راحتی خودش را زیر پا بگذارد تا زیبایی‌هایش را پوشیده بدارد و باعث تزلزل و فروپاشی جامعه نباشد. موضوع بسیار مهمی که متأسفانه بسیاری از بانوان ما با کنار گذاشتن معنویات و اصول دینی، کاملاً به آن پشت پا زده، حاضرند برای راحتی و ارضاء حس دیده‌شدن و نشان دادن زیبایی‌های خود به راحتی کانون گرم خانواده دیگران را مورد آسیب قرار دهند. نتیجه این امر گسترش فساد و خشونت در جامعه است؛ چیزی که در جوامع غربی بسیار مشاهده می‌شود و متأسفانه در جامعه خود نیز به دلیل کم‌رنگ‌شدن معنویات شاهد روند روبه‌رشد آن هستیم.

حجاب، مبین شخصیت انسانی زن مسلمان در ارتباطات اجتماعی و فرمانی الهی به منظور حفظ حرمت زن است. حضرت فاطمه (س) در جواب پدرشان که پرسیدند: «ای شیء خیر للمراه؟»؛ «چه چیز برای زن از هر چیزی بهتر است؟» فرمودند: «آن لا تری رجلا، و لا یراها رجل»؛ «اینکه او مردی را نبیند و مردی هم او را نبیند.» (اربلی، کشف الغمه فی معرفة الائمه (ع)، ج ۲، ص ۹۴)

نمونه عینی حجاب و عفاف برای بانوان مسلمان، فاطمه زهرا (س) می‌باشند که هیچ‌گاه عفت و حیای اخلاقی، موجب نشد ایشان از مسئولیت‌های اجتماعی و سیاسی کناره‌گیری کنند. رهبر معظم انقلاب در این باره می‌فرمایند:

امروزه شاهد حضور بانوان مؤمن و مقید به رعایت مسائل اسلامی از جمله حجاب در جامعه هستیم که در موقعیت‌های والای علمی و در میدان‌های سیاسی و فرهنگی و... حضور دارند. و این پیام بانوان مسلمان به تمامی دنیاست. نه پیام زبانی و کتبی بلکه پیام عملی که می‌توان با رعایت کامل موازین اخلاقی در برخورد با نامحرم، در مجامع مختلف حضور داشت و به مدارج بالایی رسید و وجود بانوان موفق مسلمان و باحجاب می‌تواند به عنوان یک نمونه از پیام جهانی اسلام نشان داده شود (مقام معظم رهبری، ۱۳۶۸/۱۰/۲۶).

مادری با نگرش توحیدی که خیرخواه افراد جامعه بوده و می‌خواهد تمام انسان‌ها راه نجات و سعادت را بیمایند، در راستای رشد فکری و اعتقادی افراد جامعه گام برمی‌دارد. تحصیل علوم مختلف و تلاش برای کسب فضائل اخلاقی برای زنان که نقش انسان‌سازی و در واقع جامعه‌سازی را برعهده دارند، از اهم واجبات به شمار می‌آید. همه تعالیم اسلام بر این اساس است که تمام انسان‌ها به غایت نهایی و حد اعلای وجودی خود برسند و زنان نیز از این قاعده مستثنی نیستند. خداوند در سوره مبارکه تحریم از اوج حرکت به سوی کمال و مقام والایی یاد می‌کند که زنان، توانایی رفتن و رسیدن به آن مقام را دارند: «وَضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا لِّلَّذِينَ آمَنُوا امْرَأَةً فِرْعَوْنَ إِذْ قَالَتْ رَبِّ ابْنِ لِي عِنْدَكَ بَيْتًا فِي الْجَنَّةِ وَنَجِّنِي مِّنْ فِرْعَوْنَ وَعَمَلِهِ وَنَجِّنِي مِّنَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ» (تحریم، ۱۱)؛ «و خداوند برای مؤمنان، به همسر فرعون مثل زده است. در آن هنگام که گفت: پروردگارا، خانه‌ای برای من نزد خودت در بهشت بساز و مرا از فرعون و کار او نجات ده و مرا از گروه ستمگران رهایی بخش»

خداوند در این آیه که مخاطب آن، هم مردان مؤمن و هم زنان مؤمن هستند، الگویی را مطرح می‌کند که نمونه است. زنی از تبار ظالمان اما بسیار کمال‌یافته و کریم‌النفس که لیاقت عنایت و مقام قرب خدا را دارد و سرانجام هم به دست شوهر خود به شهادت می‌رسد. (انصاری، ۱۳۹۲، ص ۳۱۸)

از ویژگی‌های آشکار و خاص حضرت زهرا (س) نقش ایشان در ارتقاء سطح علمی زنان جامعه آن روز بود. ایشان با صبر و بردباری و دلسوزی به تربیت و رشد زنان همت می‌گماشت. از امام علی (ع) نقل شده است: زنی نزد حضرت زهرا (س) رسید و مسائل دینی فراوانی از او پرسید و پاسخ شنید، در ادامه خجالت کشید و گفت: بیش از این نباید شما را به زحمت اندازم. حضرت فاطمه (س) فرمود: باز هم بیا و آنچه می‌خواهی بپرس، آیا اگر به کسی برای رساندن باری سنگین به پشت بام، صد هزار دینار طلا مزد دهند، چنین کاری برای او دشواری دارد؟ من هر مسئله‌ای را که پاسخ

می‌دهم، بیش از فاصله میان زمین و عرش خداوند، پاداش معنوی دارم، پس سزاوار است که این کار بر من دشوار نباشد. (دستی، فرهنگ سخنان حضرت فاطمه (س)، ص ۲۲۴)

امروز نیز به برکت انقلاب اسلامی زنان فرهیخته و دانشمند زیادی در عرصه‌های گوناگون علمی و فرهنگی نقش‌آفرین هستند و روزه‌روز به مدارج علمی بیشتری دست می‌یابند.

مادر موحد باور دارد که ضار و نافع، تنها خداست: «وَإِنْ يَمْسَسْكَ اللَّهُ بِضُرٍّ فَلَا كَاشِفَ لَهُ إِلَّا هُوَ وَإِنْ يَمْسَسْكَ بِخَيْرٍ فَهُوَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ» (انعام، ۱۷)؛ «اگر از خداوند به تو ضرری رسد هیچ کس جز او نتواند تو را از آن ضرر برهاند و اگر از او به تو خیری رسد او بر هر کاری تواناست». و هیچ خیر و ضرری بدون اذن و مشیت او ممکن نمی‌شود؛ از این رو قوت نفس و اطمینان دل پیدا می‌کند و با شجاعت و بدون هیچ ترسی به دفاع از حق می‌پردازد. (هادی، ۱۳۸۷، ص ۴۶)

حضرت فاطمه علیها سلام در خطبه‌ای که در مسجد مدینه ایراد فرمودند، در نهایت فصاحت و زیبایی به دفاع از حریم ولایت پرداختند.

وای بر آنان. چرا نگذاشتند حق در مرکز خود قرار یابد؟ و خلافت بر پایه‌های نبوت استوار ماند؟ آنجا که فرود آمد نگاه جبرئیل امین است... به خدا علی را نپسندیدند، چون سوزش تیغ او را چشیدند و پایداری او را دیدند. دیدند که چگونه بر آنان می‌تازد و با دشمنان خدا نمی‌سازد. (شهیدی، ۱۳۹۱، ص ۲۲)

۴. رسالت مادران مسلمان در توسعه اقتصادی

مادر موحد، خود را مالک چیزی، حتی خودش، نمی‌داند و حق تصرف در چیزی برای خود قائل نیست، مگر به اجازه خداوند. از این رو از آنچه خداوند به او داده، به دیگران می‌بخشد، انفاق می‌کند و با دیگران مواسات می‌نماید و از صفت رذیله بخل دور می‌شود و از خود نیز به راحتی می‌گذرد. (رک: هادی، ۱۳۸۷، ص ۴۵) سرور زنان عالم

و بزرگ بانوی اسلام؛ حضرت فاطماً اطهر (س) در حدیثی می‌فرمایند: «از دنیای شما سه چیز محبوب من است: ۱. تلاوت قرآن؛ ۲. نگاه به چهره رسول خدا (ص)؛ ۳. انفاق در راه خدا.» (مکارم شیرازی، ۱۳۸۷، ج ۱، ص ۱۱۳)

مرحوم شهید ثالث در *احقاق الحق* یکی از زیباترین جلوه‌های انفاق حضرت زهرا (س) را این گونه نقل می‌کند:

رسول خدا (ص) پیراهن نو و جدیدی برای شب عروسی دخترش فاطمه (س) خریداری و تهیه کرد، و پیش از آن فاطمه (س) پیراهن وصله‌دار به تن می‌کرد. در همان شب فاطمه (س) صدای ناله سائلی را شنید که از برهنگی خود شکایت دارد و پیراهنی از خاندان رسالت در خواست دارد. فاطمه (س) که صدای ناله سائل را شنید خواست تا پیراهن کهنه و وصله‌دار به آن سائل بدهد، ولی به یاد این آیه افتاد که «لن تنالوا البر حتی تنفقوا مما تحبون» (آل عمران، ۹۲)؛ «هرگز به نیکی نمی‌رسید مگر از آنچه دوست دارید انفاق کنید.» به همین جهت همان پیراهن نو را به سائل داد و چون هنگام زفاف شد، جبرئیل پیراهنی از سندس سبز بهشتی برای فاطمه (س) آورد که نورش چشم‌ها را خیره می‌کرد (حسینی مرعشی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۰، ص ۴۰۱).

به راستی اگر تمام زنان، بهترین و ارزشمندترین چیزهایی را که دوست دارند به نیازمندان ببخشند، چیزی به‌عنوان فاصله طبقاتی وجود خواهد داشت؟

در نگاه مادر موحدی که بالاترین هدف او قرب به خداست، بی‌اعتنایی به دنیا موج می‌زند. وی توجهی به دنیا و زرق و برق آن ندارد و به لذت‌های مادی دل نمی‌بندد. تبلور کامل اخلاق در عالم انسانیت، فاطمه زهرا (س)، در پاسخ سلمان که از دیدن چادر وصله‌دار و ساده ایشان تعجب کرده بود، فرمودند: «ای سلمان! خداوند بزرگ، لباس‌های زینتی و تخت‌های طلایی را برای ما در روز قیامت ذخیره کرده است» (مجلسی، بحار الانوار، ج ۸، ص ۳۰۳).

به یقین در روابط اجتماعی زنی با چنین دیدگاهی که چیزی از این دنیا را برای

خود نمی‌خواهد، اوج ایثار نمود پیدا می‌کند. زنی که حاضر است پس از سه روز گرسنگی خود و فرزندانش، پیراهنش را گرو بگذارد تا برای تازه مسلمانی غذا تهیه کنند و خودش هیچ از آن بر نمی‌دارد! با این نگاه که: «این کار را فقط برای خدای بزرگ انجام دادیم و هرگز از آن چیزی بر نمی‌داریم» (مجلسی، بحار الانوار، ج ۴۳، ص ۷۳).

به راستی این دیدگاه در زندگی ما چه جایگاهی دارد؟ اصول اخلاق دینی و اعتقادات اصیل اسلامی چنان در میان‌مان کمرنگ شده که چنین داستانی به افسانه می‌ماند. رشد روزافزون فقر و آمار بی‌خانمان‌ها و گرسنگان، خود، دلیلی روشن بر کوتاهی‌ها و ضعف‌های اعتقادی و اخلاقی ماست.

مادر موحد «خداوند را تنها روزی‌دهنده و مدبر امور خود می‌شمارد و می‌داند که تقسیم و اندازه‌روزی و اندازه‌برخورداری از نعمت‌ها به دست اوست و چون این حقیقت توحیدی را دریافت، قانع می‌شود و می‌داند بهره‌وری از نعمت، اندازه دارد. در این صورت تنها، وظیفه خود را انجام می‌دهد و از صفت حرص و طمع دور می‌شود» (هادی، ۱۳۸۷، ص ۴۴). زیاده‌خواهی در قاموس بانوی موحدی که دل در گرو لذت‌های مادی ندارد، بی‌معناست و سراسر زندگی‌اش تجلی‌گر ساده‌زیستی و بی‌آلایشی است. براساس فرمایشی از حضرت امیر (ع) در تفسیر آیه ۹۷ سوره نحل «فَلَنُحْيِيَنَّهٗ حَيَاةً طَيِّبَةً»، خداوند در قرآن، زندگی با قناعت را به‌عنوان پاداشی برای بندگان صالح خود قرار داده است. (نهج البلاغه، حکمت ۲۲۹)

مادران با ایمان و موحدی که تحت لوای توحید، اعمال شایسته انجام دادند، سراسر زندگی‌شان به زیور قناعت و ساده‌زیستی آراسته می‌گردد. تعالیم آسمانی اسلام تأکید دارد که بانوان مسلمان، روح توحیدی خود را حفظ کنند و به سمت زیاده‌خواهی کشیده نشوند؛ زیرا آتش طغیان، روح ایمان را می‌سوزاند. هرگاه زیاده‌طلبی در میان بانوان رایج گردد و فضای جامعه به این سمت و سو برود، زمینه سقوط جامعه به‌وجود

می آید و خداوند عذابش را بر آن قوم نازل می کند: «و ما أَرْسَلْنَا فِي قَرْيَةٍ مِّنْ نَّذِيرٍ إِلَّا قَالَ مُتْرَفُوهَا إِنَّا بِمَا أُرْسِلْتُمْ بِهِ كَافِرُونَ» (سبا، ۳۴). کفر به دستورهای پیامبران الهی نتیجه زیاده خواهی و طغیانگری جامعه است و اثر کفر مردم، فساد و انحراف جامعه است که در نهایت به هلاکت آنان منتهی می شود: «وَإِذَا أَرَدْنَا أَنْ نُهْلِكَ قَرْيَةً أَمَرْنَا مُتْرَفِيهَا فَفَسَقُوا فِيهَا فَحَقَّ عَلَيْهَا الْقَوْلُ فَدَمَّرْنَاَهَا تَدْمِيرًا» (اسراء، ۱۶) (جوادی آملی، ۱۳۹۰، ص ۳۹۲)

مادر موحد، تنها خدا را می بیند و تنها خدا را می خواهد:

پیامبر (ص) روزی از دخترش پرسید: فاطمه، چه درخواست و حاجتی داری؟ هم اکنون فرشته وحی کنار من است و از سوی خدا پیام آورده است. هر چه بخواهی تحقق می پذیرد. زهرا (س) در پاسخ فرمودند: لذتی که از خدمت حضرت حق می برم، مرا از هر درخواستی باز داشته است. حاجتی جز این ندارم که پیوسته ناظر جمال زیبا و الای خداوند باشم (محللاتی، ریاحین الشریعه، ج ۱، ص ۱۰۵)

این نگرش ناب توحیدی است که سبب می شود نگاه مردم در نظر شخص هیچ ارزشی نداشته باشد.

روح توحیدی با تفاخر و چشم و هم چشمی ها در یک جا جمع نمی شود و اینها مسائلی است که در روابط اجتماعی مادران جامعه ما به شدت تأثیر گذاشته اند. حسادت که از عوامل مهم تفاخر و چشم و هم چشمی هاست با رسیدن بانوان به درک توحیدی از بین خواهد رفت. مادر مؤمن پس از نایل شدن به درک توحیدی خالص و کامل، درمی یابد که مقسم روزی ها و نعمت ها و توانایی ها، خداوند است و او در فعل خود حکیم است و همه قدرت و عزت از آن اوست. در این صورت اصلاً موضوعی برای حسادت وی باقی نمی ماند. چنین شخصی، برای قرب به پروردگار و نیل به دوستی او و طلب وجه او - جل و علی - خیرخواهی محسود را نیز می نماید (هادی، ۱۳۸۷، ص ۳۸).

در نتیجه، دیگر جایی برای چشم و هم‌چشمی و ثابت کردن برتری خود بر دیگران باقی نمی‌ماند.

بیش توحیدی به مادران این امکان را می‌دهد که با دلی آسوده و بدون نگرانی از این مسائل، دور از هرزگی‌ها، تجمل‌گرایی‌ها و پست شدن و حقیر شدن در مقابل مصرف، به کمال واقعی خود برسند. این تجمل‌گرایی‌ها و تفاخرها که از آسیب‌های اخلاقی و اجتماعی نگاه غیرتوحیدی است، در مقوله ازدواج نیز به شدت آسیب‌زا بوده، به مانعی بزرگ مقابل ازدواج جوانان تبدیل شده است.

برای بانوان مسلمان اندیشمند و با فکر و بامعرفت جامعه ما که خود را پیرو حضرت زهرا (س) می‌دانند امر نباید به این گونه باشد. مگر نمی‌گوییم که جهیزیه آن بزرگوار چیزهایی بود که انسان با شنیدن آنها اشکش جاری می‌شود؟ مگر نمی‌گوییم که این زن والامقام، برای دنیا و زیور دنیا هیچ ارزشی قائل نبود؟ مگر می‌شود که روزبه روز تشریفات و تجمل‌گرایی و زر و زیور و چیزهای پوچ زندگی را بیشتر کنیم و مهریه دخترانمان را زیادتر نماییم؟! (رک: مقام معظم رهبری در دیدار با مداحان اهل بیت (ع)، به مناسبت میلاد مبارک صدیقه کبری فاطمه زهرا (س)، ۱۳۷۰/۱۰/۵)

۵. رسالت مادران مسلمان در توسعه سیاسی

مادر موحد از آنجا که به اوضاع اجتماع و کشورش اهمیت می‌دهد، در عرصه‌های سیاسی جامعه حضور داشته و جویای حق و عدالت است.

فاطمه (س) از طرف پدر در دین خدا قیومیت داشت. او بود که دین را به پا داشت و در بی‌دینی مردم سخت مقاومت و مبارزه می‌کرد و با هر کس خلاف دین رفتار می‌کرد، به احتجاج و مناظره می‌پرداخت و حق را بر او مستدل می‌کرد (محلّاتی، ۱۳۶۹، ج ۱، ص ۱۵۷).

ایشان پس از وفات رسول خدا، به شیوه‌های مختلف به روشنگری و مبارزه با دشمنان اسلام و ولایت پرداختند و مبارزات سیاسی ایشان، نقشی به‌سزا در افشای

حقایق و آگاهی جامعه داشت. حضرت زهرا (س) در دفاع از حق ولایت فرمودند: «به خدا سوگند، اگر پای در میان می‌نهادند و علی را بر کاری که پیغمبر بر عهده او نهاد، می‌گذارند، آسان ایشان را به راه راست می‌برد و حق هر یک را بدو می‌سپرد، چنان که کسی زبانی نبیند و هر کس میوه آنچه کشته است، بچیند. (شهیدی، ۱۳۹۱، ص ۲۲) و در حدیثی فرمودند: «امامت و رهبری ما عترت پیامبر، عامل ایمنی و نجات از تفرقه و جدایی است» (مجلسی، ۱۴۰۴ق، ج ۴۳، ص ۱۵۸)

خطبه فدکیه حضرت زهرا (س)، خطابه‌ای غرّاً جهت اثبات حق ایشان در مسئله فدک و همچنین دفاع از حریم ولایت است. حق، از صفات خدای تعالی است. علامه طباطبایی در کتاب شریف *المیزان*، حق را به معنای ثابت و پایدار دانسته‌اند. بر پایه این صفت، در او و افعال او باطل راه ندارد، هر چه او می‌کند و می‌خواهد حق است و باطل را در آن ورودی نیست (رک: هادی، ۱۳۸۷، ص ۵۳)

جلوه‌های باطل و دوری از حق و راستی در جامعه، موجب نابود شدن ارزش‌های اجتماعی و از بین رفتن اعتماد و اطمینان در جامعه بشری خواهد شد. نگرش توحیدی، سبب می‌شود بانوان در عرصه‌های سیاسی، به حق و مظاهر آن که صدق و وفای به عهد و پیمان است، روی آورده و از باطل، خیانت، خلف وعده، دروغ، افترا، بهتان، حيله و مکر و دغل‌نمایی و مانند آن دور بمانند.

کوتاه سخن آنکه، منابع دینی ما سرشار از دستورات گران‌قدر برای توسعه اخلاق اجتماعی در جوامع انسانی است که تنها زیر سایه نگرش توحیدی شکل می‌گیرد. باور توحیدی سبب عشق انسان به تمام هستی شده و موجب می‌شود که فرد تمام مخلوقات به‌ویژه مؤمنان را دوست داشته باشد و از این‌رو بر خود لازم می‌داند:

به آنان احسان کند و حقوق آنان را رعایت نماید و برای آنان تواضع کند. به آنان حسن ظن داشته باشد و بدگمان نباشد. از آنان درگذرد و انتقام نگیرد. حرمت آنان را نگه دارد و از اهانت به آنها بپرهیزد و ایشان را استهزاء نکند. به آنان صله کند و جدا

نشود، خیرخواهی ایشان کند و حسد نوزد، مدح آنان در پیش گیرد و از غیبت و عیب جویی ایشان پرهیزد، با آنها از در صلح و صفا درآید و از نزاع و جدل اجتناب کند. رازدار و امانت‌دار آنان باشد و خیانت نکند و با ایشان معاشرت داشته باشد. (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۲، ص ۶۷۲-۶۳۵) بینش توحیدی مادران موحد را قادر می‌سازد در تمام مسائل اخلاق اجتماعی، با نگاه به آیات، روایات و سیره عملی معصومین (ع) به‌عنوان کامل‌ترین اسوه‌های اخلاق، بهترین اخلاق و رفتار را در جامعه ارائه دهند و نقش مهمی را در ارتقاء ارتباطات و اخلاق در جامعه اسلامی ایفا نمایند.

۶. شایستگی مادر موحد و رسالت او در توسعه ارتباطات اجتماعی

به منظور معاصرسازی الگوهای رفتاری حضرت زهرا (س)، با بررسی رفتار ایشان در روابط اجتماعی، وظیفه مادر موحد در توسعه تعاملات اجتماعی مختلف تبیین می‌گردد.

مادر موحد چون خدا را دوست دارد، همه مخلوقاتش به ویژه مؤمنان را دوست خواهد داشت و این دوست داشتن موجب خوش‌رویی و خوش‌رفتاری با مردم خواهد بود. از آنجا که خداوند خود نیز کمالات و آثار خود را دوست دارد، پاداش این خوش‌رویی، قرب و نزدیکی به خدای متعال خواهد بود. امیر مؤمنان علی (ع) در این باره می‌فرماید: «هیچ چیزی همانند خوش اخلاقی، موجب قرب الهی نمی‌شود» (قتال نیشابوری، ۱۳۶۶، ص ۳۷۷)

حضرت فاطمه (س) می‌فرماید: «بِشْرِ فِي وَجْهِ الْمُؤْمِنِ يُوجِبُ لِصَاحِبِهِ الْجَنَّةَ وَبِشْرِ فِي وَجْهِ الْمُعَانِدِ الْمُعَادِي يَقِي صَاحِبَهُ عَذَابِ النَّارِ»؛ «پاداش خوش‌رویی در برابر مؤمن، بهشت است و خوش‌رویی با دشمن ستیزه‌جو، انسان را از عذاب آتش بازمی‌دارد» (امام حسن عسگری، ۱۴۰۹ق، ص ۳۵۴)

خوش‌رویی و صورت‌گشاده و خندان، تأثیر بسیاری بر احساس افراد در روابط اجتماعی می‌گذارد، حس نزدیکی و آشنایی را به انسان القا می‌کند. به فرموده

امیرمؤمنان علی (ع): «قُلُوبُ الرِّجَالِ وَحَشِيئَةُ، فَمَنْ تَأَلَّمَهَا أَقْبَلَتْ عَلَيْهِ»؛ «دل‌های مردم گریزان است، به کسی روی آورند که خوش‌رویی کند» (نهج البلاغه، حکمت ۵۰).
مادر موحد با خوش‌رویی و گشاده‌رویی خود می‌تواند قلوب افراد را جذب کند. مشاهده آثار حُسن خلق در منش و سیرت بانوی موحد مانند گفتار نیکو «قولوا للناس حسنا» (بقره، ۸۳)، حس انسان‌دوستی «انما المؤمنون اخوه» (حجرات، ۱۰) که اساس صفا و صمیمیت انسانی است و بسیاری دیگر از اخلاق و آداب نیکوی معاشرت اسلامی، انسان‌ها را نسبت به فکر و عقیده پشت این اعمال، کنجکاو می‌کند و در نهایت تمایل به کسب این فضائل را در مردم به وجود می‌آورد که این امر جز با تربیت در مکتب توحیدی اسلام محقق نمی‌شود. همان‌طور که در سیره اولیای الهی بسیار دیده شده است، افراد تنها به سبب اخلاق خوش و بزرگواری و بزرگ‌منشی ایشان به اسلام گرویده و از معتقدان به محبت ایشان گردیده‌اند.

امام صادق (ع) می‌فرماید: «کونوا دعاء الناس بغير ألسنتكم»؛ «با غیر زبان‌های تان مردم را دعوت کنید» (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۲، ص ۷۸). این از وظایف اجتماعی مهم مادران موحد است تا با رفتار و کردار خود، نشان‌دهنده زیبایی‌های اخلاق الهی و مبلغ این مکتب انسان‌ساز باشند.

مادری که متخلق به اخلاق الهی شده، مهر و عشق خداوند را به تمامی آفریده‌هایش احساس می‌کند، همه انسان‌ها را بنده او می‌بیند و دلش را کانون مهر و محبت به مردم می‌سازد. مگر دین، چیزی جز محبت و مهرورزی است. امام صادق (ع) فرمود: «هل الدین إلا الحب» (مجلسی، ۱۴۰۴، ج ۲۷، ص ۹۵).

بانوی موحد، مهربان‌ترین زنان برای همسر، مهربان‌ترین مادر برای فرزندان و مهربان‌ترین فرد در برخورد با دیگر افراد جامعه است. بانوی دو عالم فاطمه زهرا (س)، نمونه کامل مهرورزی در خانه و جامعه هستند. اوج نمود مهربانی در القاب و عباراتی که برای صدا کردن عزیزانشان به کار می‌برده‌اند، در حدیث زیبای کسا دیده

می شود. مهري که ایشان به افراد جامعه داشته‌اند باعث شده در دعاهاى خود همه را بر خود و خانواده‌شان مقدم بدانند.

امام صادق (ع) می‌فرماید: «مؤمنان را در نیکی و مهرورزی به یکدیگر و دوستی و ملاحظت به هم، مانند یک پیکر می‌بینی که وقتی عضوی به درد آید و شکایت کند، اعضای دیگر با بی‌خوابی و تب با او هم‌صدا شوند و یکدیگر را فراخوانند» (مجلسی، ۱۴۰۴ق، ج ۷۴، ص ۲۷۴، حدیث ۱۹)

مبنای بسیاری از آداب اخلاق اجتماعی اسلام، مهرورزی است. آدابی چون عیادت از بیماران، حرمت‌نهادن به بزرگ‌ترها و سالمندان، رسیدگی و محبت به یتیمان و فقیران، رعایت حقوق همسایگان، مهمانان، کودکان، جوانان و غیره که در احکام اسلام وجود دارند، همه بر مبنای محبت و مهرورزی بیان شده‌اند. اینها مسائلی است که در کشورهای غربی و جوامعی با نگاه غیرتوحیدی کمتر صورت می‌گیرد و موجب دوری انسان‌ها از یکدیگر و تنهایی آنان شده است. در این مجال به برخی موارد به طور خاص اشاره می‌شود.

۶-۱. ارتباط با کودکان

ارتباط بانوی موحد با کودکان همراه با مهر و عطف و دل‌سوزی و اهتمام به تربیت و پرورش صحیح است. امام سجاد (ع) می‌فرماید: حق خردسال این است که در آموزش او مهربان باشی و از او در گذری و عیش را پوشانی و با او به مدارا رفتار کنی و او را یاری کنی. (شیخ صدوق، من لایحضره الفقیه، ج ۲، ص ۶۲۵)

رسول خدا فرمود: «در بهشت خانه‌ایی است که به آن خانه شادی می‌گویند کسی وارد آن نمی‌شود مگر آن که کودکان را شاد کند» (سیوطی، ۱۴۰۱، ج ۱، ص ۳۵۴).

حضرت فاطمه (س) با فرزندانش بازی می‌کرد و در قالب شعر، روح و جسم آنان را پرورش می‌داد. ایشان حین بازی به امام حسن (ع) می‌فرمود: «پسرم حسن، مانند پدرت باش، ریسمان ظلم را از حق بر کن، خدایی را پرست که صاحب نعمت‌های

متعدد است و هیچ‌گاه با صاحبان ظلم و تعدی، دوستی مکن». همچنین هنگام بازی با حسین (ع) می‌فرمود: «انت شبیه بآبی لست شبیه بعلی»؛ «تو به پدر من (پیامبر) شبیهی و به پدرت علی شباهت نداری» (مجلسی، ۱۴۰۴ق، ج ۴۳، ص ۲۸۶).

۲-۶. ارتباط با جوانان

روابط بانوی موحد با جوان سرشار از مهر ورزی و همراه با گذشت و نادیده گرفتن خطای اوست. او را به ازدواج تشویق می‌کند و تا جای ممکن، امکانات و شرایط ازدواج وی را فراهم می‌نماید. امام صادق (ع) می‌فرماید: «به جوانان پیرداز؛ زیرا آنان به سوی هر کار خیری شتابنده‌تر هستند!» (کلینی، ۱۳۵، ج ۸، ص ۹۳) همچنین ایشان در روایتی دیگر می‌فرماید: «جوانان را پیش از آنکه گروه‌های منحرف بر شما در این کار سبقت گیرند، با حدیث آشنا کنید» (طوسی، ۱۳۶۵، ج ۸، ص ۱۱۱).

در سخنی منسوب به امیرمؤمنان (ع) آمده است: «هرگاه جوانی را سرزنش می‌کنی، راهی برای وی جهت برون‌رفت از خطایش بگذار تا به ستیزه‌جویی و ادار نشود» (المعتزلی، ۱۳۰۴ق، ج ۲۰، ص ۳۳۳)

۳-۶. ارتباط با سالمندان

ارتباط بانوی موحد با سالمندان همراه با تکریم و احترام فوق‌العاده به آنهاست؛ زیرا اعتقاد دارد «کهنسال در میان خاندانش همانند پیامبر در میان امت خویش است» (قتال نیشابوری، ۱۳۶۶، ص ۴۷۶).

رسول خدا (ص) می‌فرماید: «بزرگ شمردن ریش سفید مسلمان، بزرگ شمردن خداست» (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۲، ص ۱۶۵). همچنین در جای دیگر می‌فرماید: «هر کس برتری پیر را به دلیل سنش بشناسد و او را احترام کند، خدا وی را از هراس روز قیامت در امان می‌دارد» (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۲، ص ۶۵۸)

۴-۶. ارتباط با همسایگان

بانوی موحد در غیاب همسایه‌اش، حافظ مال و آبروی اوست و در حضورش وی را

گرامی می دارد و هنگام ستم دیدگی او را یاری می کند. عییش را شایع نمی کند. هر گاه از وی بدی دید آن را می پوشاند. اگر مطمئن است خیرخواهی او را می پذیرد، در خفا به وی نصیحت می کند. هنگام سختی ها تنهائش نمی گذارد و از لغزش او می گذرد و خطاهای او را می بخشد. با وی کریمانه رفتار می کند و هنگام نیایش با پروردگار با دعای خیر او را یاد می کند. زیرا الگوی بانوی موحد، حضرت فاطمه (س) است: «الجار ثم الدار» (قمی، ۱۳۹۰، ص ۱۶۱).

۵-۶. ارتباط با علما و طالبان علم

خوب و دقیق گوش کردن مطالب استاد، ویژگی آشکار بانوی موحد است. امام باقر (ع) می فرمایند: «چون با عالمی نشست، بر شنیدن بیش از سخن گفتن، حریص باش و خوب شنیدن را بیاموز، چنان که نیک گفتن را می آموزی» (شیخ مفید، ۱۴۱۳ق، ص ۲۴۵) بانوی موحد تلاش دانشجویانش را ارج می نهد و آنان را گرامی می دارد. در حدیثی از رسول خدا (ص) آمده است: «هر کس طالب علم را گرامی بدارد، مرا گرامی داشته است و هر کس مرا گرامی بدارد، خدا را گرامی داشته و آن که خدا را گرامی بدارد، پاداش او بهشت است.» (طبرسی، ۱۴۰۸ق، ص ۳۰۱). همچنین می فرمایند: «هر کس با جوینده علم، مصافحه کند (دست بدهد) خداوند بدنش را بر آتش حرام می کند» (دیلمی، ۱۴۱۲ق، ص ۱۶۴).

۶-۶. ارتباط با همکاران

بانوی موحد با همکارانش گشاده روست و حافظ حقوق او در همه حال است. شریک پیامبر (ص) پیش از نبوت شخصی به نام ابوالسائب بود که پس از اسلام هرگاه از وی یاد می شد، آن حضرت می فرمود: «ابوالسائب چه شریک خوبی بود، نه خشمگین می شد (لجاجت نمی کرد) و نه جدال و خصومت می کرد» (اندلسی، ۱۴۱۲ق، ج ۲، ص ۵۷۴).

امام سجاد (ع) می فرماید: «حق شریک و همکار این است که او را نفریبی و به او

خیانت نکنی و بر ضد او حيله به کار نبری و در کار او از خدا پروا کنی» (شیخ صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۶۲۴)

۶-۱.۷ ارتباط با بیماران

اگر اطرافیان، خویشان و همکاران بانوی موحد بیمار شوند، به عیادت آنها می‌رود؛ به گونه‌ای که دیدار وی با بیمار، موجب آرامش و تسلاهی خاطر مریض می‌شود. رسول خدا (ص) می‌فرماید: «از آداب عیادت مریض این است که هرگاه بر او وارد شدی، دست خود را بر سرش بگذاری و بگویی: چگونه شب و روز را گذراندی» (طوسی، ۱۴۱۴ق، ص ۶۳۹). همچنین امام علی (ع) می‌فرماید: «از پر اجرترین عیادت کنندگان مریض نزد خدا کسی است که ماندن او نزد بیمار کوتاه باشد، مگر اینکه بیمار آن را دوست بدارد و درخواست کند» (کلینی، الکافی، ج ۳، ص ۱۱۸).

۶-۱.۸ ارتباط با مهمان

بانوی موحد مهمان را گرمی می‌دارد و او را بر خود مقدم می‌دارد. امام صادق (ع) می‌فرماید: «فاطمه (س) نزد پیامبر (ص) از برخی از امور خودش به پدرش شکایت آورد. رسول خدا (ص) نوشته‌ای به وی عطا کرد و فرمود: آنچه در این است بیاموز. در آن نوشته بود: هر کس به خدا و روز قیامت ایمان دارد، مهمانش را گرمی بدارد» (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۲، ص ۶۶۷) همچنین نقل شده است:

مرد گرسنه‌ای در مسجد مدینه پیاخاست و گفت: ای مسلمانان از گرسنگی به تنگ آمدم، مرا مهمان کنید. رسول خدا (ص) فرمود: چه کسی این مرد را سه شب مهمان می‌کند؟ امیرالمؤمنین (ع) فرمود: من یا رسول الله. علی (ع) کمی بعد وارد منزل شد و از فاطمه زهرا (س) پرسید: آیا غذایی در منزل داریم؟ مهمان گرسنه آورده‌ام؟ فاطمه (س) فرمود: در خانه ما غذایی نیست، مگر به اندازه خوراک دختر بچه، اما امشب ایثار

می‌کنیم و گرسنگی را تحمل می‌نماییم و همین مقدار غذا را به مهمان می‌بخشیم» (مجلسی، ۱۴۰۴ق، ج ۳۶، ص ۵۹)

-بانوی موحد هنگام بروز مصیبت برای همسایه با همدلی و محبت، در کاهش و تخفیف آلام دردهای او می‌کوشد.

امام صادق (ع) فرمودند: «پس از شهادت جعفر بن ابی طالب، رسول خدا (ص) به فاطمه (س) فرمان داد همراه زنان نزد همسرش اسماء بنت عمیس بروند و نزد وی بمانند و سه روز برای او غذا بپزند» (البرقی، ۱۳۷۱، ص ۴۱۹). همچنین می‌فرمایند: «سزاوار است همسایگان مصیبت‌دیده، به جای او سه روز اطعام کنند» (شیخ صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۱، ص ۱۷۴)

۶-۹. ارتباط با مجاهدان

بانوی موحد کمک شایسته برای مجاهدان در راه حق و حقیقت است و هنگام غیاب ایشان تمام مسئولیت‌های‌شان را بر دوش می‌کشد.

امام صادق (ع) می‌فرمایند: «سه کس دعای‌شان مستجاب است؛ یکی از آنها رزمنده در راه خداست، پس بیندیشید که چگونه جانشینی آنها می‌کنید» (طوسی، ۱۳۶۵، ج ۶، ص ۱۲۲).

«رسول خدا از جنگ احد برگشت، شمشیرش را به فاطمه (س) داد و فرمود خون‌هایش را بشوی. علی (ع) نیز شمشیرش را به فاطمه داد و فرمود: خون‌هایش را بشوی» (ابن هشام، ۱۳۷۵ق، ج ۳، ص ۱۰۶)

حضرت زهرا (س)، بارها در بازگشت پدر و همسرشان از میدان رزم، با مهربانی از ایشان پرستاری می‌کردند و مایه قوت قلب و آرامش آن بزرگواران بودند. بهترین مصادیق این گونه بانوان در عصر ما، مادران، خواهران و همسران رزمندگان و شهدای انقلاب اسلامی و جنگ تحمیلی ایران هستند. همه شاهد بودند چگونه این بانوان فداکار از جان و مال و همسران و فرزندان خود، در راه اعتلای کلمه حق و برپایی

حکومت عدل اسلامی گذشتند.

۶-۱۰. ارتباط با یتیمان و نیازمندان

الگوی بانوی موحد در ارتباط با یتیمان، فاطمه زهرا (س) است. آن حضرت سه روز همراه با خانواده گرسنگی را تحمل نمود و یتیمان و نیازمندان را بر خود و فرزندان خود مقدم داشت. «و يطعمون الطعام علی حبه مسکینا و یتیمان» (انسان، ۸)

رسول خدا (ص) می‌فرماید: «هرکس دست خود را از روی مهربانی بر سر یتیمی بکشد، خدا در برابر هر تار مویی که دستش بر آن بگذرد، برایش نیکی می‌نویسد و اگر او را گریان یافتی با لطف و مدارا، آرامش کن» (مجلسی، ۱۴۰۴ق، ج ۷۹، ص ۸۰) همچنین ایشان می‌فرماید: «ای علی! هرکس از روی رحمت دستش را بر سر یتیمی بکشد، خدای عزیز در برابر هر تار موی در قیامت نوری به وی عطا کند» (شیخ صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۴، ص ۳۷۲).

در ارتباط با فقیران بانوی موحد همانند رفتار با یتیمان سرشار از دلسوزی و فداکاری است؛ زیرا رسول خدا (ص) فرموده‌اند: «نزدیکی به خدا، مهرورزی به مسکینان و نزدیک شدن به آنهاست» (شعیری، ۱۳۶۳، ص ۱۸۳). همچنین در جای دیگر می‌فرمایند: «هرکس تهی دست مسلمان را گرامی بدارد، خدا را در حالی ملاقات خواهد کرد که او از وی خشنود است» (شیخ صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۴، ص ۱۴-۱۳) و باز می‌فرمایند: «برای هر چیز راهکاری است و راهکار دستیابی به شادمانی در آخرت، چهار خصلت است: دست کشیدن بر سر یتیمان و توجه به حال بیوه زنان و کوشش برای تأمین نیازهای مؤمنان و رسیدگی به تهی‌دستان و مسکینان» (ابن‌شاذان قمی، ۱۳۶۳ق، ص ۱۵۲)

رفتار فاطمه زهرا (س) با نیازمندان الگویی بی‌نظیر برای بانوی موحد است. بخشیدن پیراهن در شب عروسی از زیباترین جلوه‌های توجه و رسیدگی ایشان به نیازمندان است.

نتیجه گیری

۱. اسلام مادران را در ساختار اجتماع مسئول دانسته است؛ زیرا رعایت اخلاق اجتماعی توسط آنان تأثیر زیادی بر رشد و سعادت جامعه دارد. اگر مادران جامعه ای دچار آلودگی های فکری و اخلاقی شوند مسیر شکوفایی جامعه بسته خواهد شد. روی آوردن به فردگرایی، رواج فساد و بی بند و باری و کم رنگ شدن ارزش های اخلاقی، از آسیب های جامعه عاری از نگرش توحیدی است.

۲. حضرت فاطمه (س)، به عنوان الگوی عملی مادر موحد، در فعالیت های اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی نیز حضور داشتند و موجب ایجاد تحول و کرامت برای زنان و ارتقای جایگاه فردی و اجتماعی زنان در جامعه شدند.

۳. معاصر سازی الگوهای رفتاری حضرت زهرا (س)، تأثیری شگرف در زمینه احیای ارزش های اخلاقی اسلام در روابط اجتماعی مادران موحد دارد. مادر موحد با الگوگیری از حضرت فاطمه (س)، خدای یگانه را تنها خالق هستی می داند و اطاعت او را در رأس همه امور خود قرار می دهد. از این رو، روابط اجتماعی وی تنها در راستای رضایت و بندگی خدای متعال خواهد بود. چنین نگرشی موجب می شود بانوی موحد همه مخلوقات خداوند را دوست بدارد و با آنها با خوش رویی و مهربانی برخورد کند. حقوق اجتماعی افراد را رعایت کند، خیرخواه همه بندگان خدا باشد و در راستای رشد فکری و اعتقادی افراد جامعه گام بردارد. او خداوند را مالک همه چیز، حتی خودش می داند. بنابراین از آنچه دارد به دیگران می بخشد و زرق و برق دنیا در نظرش ارزشی ندارد. انفاق، ایثار، قناعت و دوری از تفاخر، حسادت و چشم و هم چشمی (که از آسیب های مخرب جامعه بانوان است) از نمودهای این نگرش هستند.

۴. نگاهی به سیره حضرت زهرا (س) در روابط اجتماعی نشان می دهد توسعه زیربنایی اخلاق در جوامع انسانی تنها زیر سایه باور توحیدی شکل می گیرد. باور توحیدی به مادران موحد این امکان را می دهد که در تمام مسائل اخلاق اجتماعی با

نگاه به آیات، روایات و سیره عملی معصومین (ع) به‌عنوان کامل‌ترین اسوه‌های اخلاق، بهترین اخلاق و رفتار را در جامعه ارائه دهند، خود الگوی دیگران باشند و نقشی مهم در ارتقای ارتباطات و اخلاق در جامعه اسلامی ایفا کنند.

۵. در نهایت باید دانست که تنها باور توحیدی در عمق جان آدمی است که روح وی را جلا می‌دهد، او را از هر زشتی و بدی پاک می‌کند و اخلاق الهی را در وجودش متبلور می‌سازد. از این رو باید تقویت اعتقادات دینی از سنین کودکی توسط مادران و در مراحل بعدی مربیان مهد کودک‌ها و مدارس در عمق وجود کودکان، نهادینه شود. می‌توان این امر را با روش‌های نوین آموزشی و قراردادن این مبحث در کتب آموزش و پرورش و آموزش عالی در کنار دیگر راه‌های آموزش اخلاق، محقق نمود.

منابع و مأخذ

قرآن کریم

نهج البلاغه

۱. ابن شاذان قمی، ابوالفضل شاذان بن جبرئیل، ۱۳۶۳ق، **الفضائل**، چاپ دوم، قم: نشر رضی.
۲. ابن هشام، عبد الملک، ۱۳۷۵ق، **سیره ابن هشام**، تصحیح مصطفی السقا، ابراهیم الأبیاری و عبدالحفیظ شلبی، بیروت: دارالوفاق.
۳. اربلی، ابوالحسن علی بن عیسی بن ابی الفتح، ۱۳۸۱ق، **کشف الغمّه فی معرفه الائمة**، تصحیح: سید هاشم رسولی محلاتی، تبریز: مکتبه بنی هاشمی.
۴. اندلسی، یوسف بن عبدالله بن محمد ابن عبدالبر، ۱۴۱۲ق، **الاستیعاب فی معرفه الاصحاب**، تحقیق: علی محمد البجاوی، چاپ یکم، بیروت: دارالجلیل.
۵. انصاری، محمدعلی، ۱۳۹۳، **زن از منظر قرآن کریم**، مشهد: بیان هدایت نور.
۶. برقی، احمد بن محمد بن خالد، ۱۳۷۱ق، **المحاسن**، چاپ دوم، قم: دارالکتب الاسلامیه.
۷. جوادی آملی، عبدالله، ۱۳۹۰، **جامعه در قرآن (تفسیر موضوعی قرآن کریم)**، گردآورنده مصطفی خلیلی، قم: اسراء.
۸. حسینی المرعشی التستری، نورالله، ۱۴۰۹ق، **احقاق الحق و ازهاق الباطل**، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
۹. خمینی، روح الله، ۱۳۵۸، **صحیفه امام**، جلد ۶، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
۱۰. ....، ۱۳۶۰، **صحیفه امام**، جلد ۱۴، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
۱۱. دشتی، محمد، ۱۳۸۲، **فرهنگ سخنان حضرت فاطمه (س)**، قم: مؤسسه فرهنگی تحقیقاتی امیرالمؤمنین (ع).
۱۲. دیلمی، حسن بن علی بن محمد، ۱۴۱۲ق، **إرشاد القلوب إلى الصواب**، قم: شریف

- رضی.
۱۳. سیوطی، عبد الرحمان بن ابی بکر، **الجامع الصغير في احاديث البشير النذير**، بيروت: دارالفكر.
۱۴. شعیری، محمد بن محمد بن حیدر، ۱۳۶۳، **جامع الاخبار**، چاپ دوم، قم: شریف رضی.
۱۵. شهیدی، سید جعفر، ۱۳۹۱، **آفتابی در سایه (خطابه حضرت زهرا (س) در واقعه فدک)**، تهران: ضیغمی.
۱۶. طباطبایی، سید محمدحسین، ۱۳۸۲، **تفسیر المیزان**، ترجمه سید محمدباقر موسوی همدانی، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۱۷. طبرسی، میرزا حسین، ۱۴۰۸ق، **مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل**، تحقیق مؤسسه آل‌الیت (ع)، قمه مؤسسه آل‌الیت (ع).
۱۸. طوسی، محمدبن حسن، ۱۴۱۴ق، **الامالی**، قم: دارالثقافه.
۱۹. طوسی، محمدبن حسن، ۱۳۶۵، **تهذیب الأحكام**، تحقیق سید حسن موسوی خراسان، چاپ چهارم، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۲۰. عبدالله، جوادی آملی، ۱۳۹۱، **مفاتیح الحیاء**، تحقیق و تنظیم محمدحسین فلاح‌زاده، یدالله مقدسی، سید کمال‌الدین عمادی، محمود لطیفی و جعفر آریانی، قم: اسرا.
۲۱. عکبری، محمدبن محمدبن نعمان (شیخ المفید)، ۱۴۱۳ق، **الاختصاص**، تصحیح علی اکبر غفاری، قم: کنگره شیخ مفید، ۱۴۱۳ق.
۲۲. قتال نیشابوری، محمدبن احمد، ۱۳۶۶، **روضه الواعظین و بصیرة المتعظین**، ترجمه و تحشیه محمود مهدوی دامغانی، تهران: نشر نی.
۲۳. قمی، عباس، ۱۳۹۰، **منتهی الآمال**، ویراسته کاظم عابدینی مطلق، تهران: مبین اندیشه.
۲۴. قمی، محمد بن علی بن بابویه (شیخ صدوق)، ۱۴۱۳ق، **من لایحضره الفقیه**، تصحیح علی اکبر غفاری، چاپ سوم، قم: مؤسسه انتشارات اسلامی.
۲۵. ....، .....، ۱۳۸۵، **علل الشرايع**، نجف: المكتبة الحیدریه.

۲۶. ....، .....، ۱۳۷۷، **معانی الاخبار**، ترجمه عبدالعلی محمدی شاهرودی، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۲۷. کلینی، محمد بن یعقوب، ۱۳۶۵، **الکافی**، تهران: انتشارات الکتب الاسلامیه.
۲۸. مجلسی، محمدباقر، ۱۴۰۴ق، **بحار الانوار**، بیروت: انتشارات مؤسسه الوفا.
۲۹. محلاتی، ذبیح الله، ۱۳۶۹ق، **ریاحین الشریعه**، در ترجمه دانشمندان بانوان شیعه، جلد ۳، تهران: دار الکتب الاسلامیه.
۳۰. مطهری، مرتضی، ۱۳۷۵، **انسان و ایمان (مقدمه ای بر جهان بینی اسلامی)**، جلد ۱، تهران: صدرا.
۳۱. مطهری، مرتضی، ۱۳۶۷، **فلسفه اخلاق**، تهران: صدرا.
۳۲. المعتزلی، ابن ابی الحدید، ۱۳۰۴، **شرح نهج البلاغه**، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
۳۳. مکارم شیرازی، ناصر، ۱۳۸۷، **گفتار معصومین (ع)**، جلد ۱، قم: انتشارات امام علی بن ابی طالب (ع).
۳۴. عسکری، حسن بن علی بن محمد، ۱۴۰۹ق، **التفسیر المنسوب الی الامام العسکری (ع)**، تحقیق مدرسه امام مهدی، قم: مدرسه امام هادی (ع).
۳۵. هادی، اصغر، ۱۳۸۷، «نقش توحید در تهذیب اخلاق»، **مجله مطالعات اخلاق کارپردی**، شماره ۱۲، ص ۶۷-۲۲.